

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

Białystok

Cmentarz wielowyznaniowy na wzgórzu św. Marii Magdaleny w Białymstoku w świetle źródeł archeologicznych i historycznych

1. Wzgórze św. Marii Magdaleny – wyniki badań archeologicznych

Teren cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny jest obiektem badań archeologicznych od 2002 r. w związku wykonywanymi tu wykopami inwestycyjnymi i prowadzoną od 2006 r. budową gmachu Opery i Filharmonii Podlaskiej – Europejskiego Centrum Sztuki w Białymstoku. Budowa ta naruszyła w sposób znaczący wschodnią część wzgórza cmentarnego, zniszczoną już wcześniej w latach siedemdziesiątych XX w. podczas budowy amfiteatru.

Pierwszy nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi prowadzonymi na wzgórzu św. Marii Magdaleny przeprowadzony został w 2002 r. w związku z budową przyłącza wodociągowego do kaplicy-cerkwi św. Marii Magdaleny¹. Strefa obserwacji archeologicznej ograniczona była do przestrzeni wykopów inwestycyjnych o łącznej długości 128 m przebiegających z północy na południe od ulicy Kalinowskiego na kulminację wzgórza w odległości 4–5 m na zachód od alei prowadzącej do kaplicy-cerkwi. Głębokość wykopów wahała się od 120 do 180 cm². Autorka sprawozdania podaje, że na stoku wzgórza pod warstwą próchnicy odsłaniane były jamy grobowe o nieregularnych, nieckowatych przekrojach, zorientowane dłuższą osią wzdłuż linii północ – południe, wypełnione piaskiem przemieszanym z brunatną próchnicą. Nie okre-

¹ K. Rusin, *Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny w Białymstoku – źródła archeologiczne*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2007, z. 3, s. 139–151. Pierwsze badania wykopaliskowe przeprowadzone zostały w 2006 r. bezpośrednio na wschód od cmentarza w miejscu istniejącej jeszcze w pierwszej połowie XX w. zabudowy ulicy Odeskiej (por. Ibidem; Idem, *Wstępne sprawozdanie z wyprzedzających badań wykopaliskowych przeprowadzonych w Białymstoku na terenie amfiteatru*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2006, z. 2, s. 124–132; K. Rusin, M. Niemyski, *Monety z badań wykopaliskowych na terenie amfiteatru białostockiego*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2007, z. 3, s. 207–219).

² K. Rusin, *Cmentarz na wzgórzu...*, s. 139, przyp. 2.

śla jednak liczby zarejestrowanych w ten sposób jam grobowych³. W sąsiedztwie kaplicy-cerkwi odsłonięty został natomiast fragment fundamentu kamiennego, będący najprawdopodobniej reliktem kamiennego fundamentu na parkan wymienionego w inwentarzu z 1772 r., sporządzonym po śmierci Jana Klemensa Branickiego⁴.

Kolejne nadzory archeologiczne przeprowadzone zostały w 2006 i 2007 r. w związku z budową Opery i Filharmonii Podlaskiej. Obejmowały one prace ziemne związane z rozbiórką amfiteatru i budową instalacji⁵. Przy demontażu widowni amfiteatru odkryte zostały liczne szczątki kostne tworzące dziesięć skupisk, przy czym w opinii autorów badań ani jedna kość nie zalegała in situ, nie odsłonięto też ani jednego reliktu jamy grobowej. Natomiast w „płytkich rowach instalacyjnych” zalegały jedynie przemieszane, współczesne warstwy zasypiskowe. W związku z tym opracowanie wyników nadzoru archeologicznego ograniczone zostało do wykonania standardowej analizy antropologicznej odkrytych szczątków ludzkich⁶. Publikacji wyników badań nie towarzyszy ani jeden rysunek stratygraficzny lub też fotografia dokumentująca odkryte skupiska kości ludzkich. Analiza antropologiczna wykazała, że skupiska zawierały łącznie szczątki co najmniej 83 osobników, w przewadze dorosłych⁷. Autorzy nie wyjaśniają przy tym, w jaki sposób spośród przemieszanych, zalegających na złożu wtórnym części szkieletów postkranialnych udało im się wyodrębnić kości należące do konkretnych osobników⁸. Warta odnotowania jest natomiast obserwacja, iż w przypadku aż sześciu czaszek dokonano ich otwarcia podczas sekcji pośmiertnej⁹.

Największy zakres przestrzenny z dotychczasowych badań archeologicznych miały wykopaliska przeprowadzone w dniach 31.05.2010 r. – 9.08.2010 r. Obejły one powierzchnię ok. 1500 m² znajdującą się w północno-zachodniej części cmentarza, a więc teren zagrożony zniszczeniem podczas prac ziemnych związanych z przebudową ulicy Kalinowskiego. Badaniami finansowanymi przez Prezydenta Miasta Białegostoku kierowała dr Małgorzata Karczewska. W ich wyniku odkrytych zostało 387 grobów (liczba ta nie obejmuje sześciu grobów odsłoniętych podczas nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi

³ Ibidem, s. 141.

⁴ Ibidem, s. 141–143.

⁵ A. Borowska-Strugińska, A. Andrzejewski, *Wyniki nadzoru archeologicznego przy budowie opery w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2007, z. 3, s. 153–177.

⁶ Ibidem, s. 153–170, 174–177.

⁷ Ibidem, s. 154–170.

⁸ Za kuriozalne należy uznać datowanie kości na podstawie ich stanu zachowania na XIX w. (por. Ibidem, s. 170).

⁹ Ibidem, s. 170.

związanymi z inwestycją), oraz szczątki co najmniej 398 osobników zalegające na złożu wtórnym, poza jamami grobowymi. Pochodziły one z pochówków zniszczonych jeszcze w czasie funkcjonowania cmentarza, podczas kopania młodszych grobów, jak również z grobów zniszczonych lub naruszonych przez wcześniejsze wykopy budowlane pod linie telekomunikacyjne, energetyczne, wodociągowe i telewizję kablową.

Wśród pochówków przeważały groby bez zachowanych trumien oraz te, w których ciała zmarłych złożono bez trumny. O pierwotnej obecności drewnianych trumien w części grobów świadczyły żelazne gwoździe odkrywane w regularnym układzie wokół szkieletów. W kilku wypadkach dotyczących grobów dziecięcych, oraz w jednym grobie osoby dorosłej, natrafiono na pochówki z zachowanymi pozostałościami trumien.

Układ szkieletów w grobach odkrytych w północno-zachodniej części cmentarza był chaotyczny. Analiza planu zbiorczego cmentarza nie doprowadziła do wydzielenia żadnej strefy w której koncentrowałyby się pochówki o zbliżonej orientacji szkieletu względem stron świata. Dodatkowo, interpretację stratygraficzną utrudniał fakt, iż wkopy jam grobowych były nieczytelne. Jedynie w wypadku części pochówków możliwe było zaobserwowanie zarysu jamy grobowej na poziomie szkieletu.

Wyposażenie pochówków stanowiły przedmioty związane ze strojem – metalowe i szklane guziki oraz osobiste przedmioty związane z kultem religijnym – datowane na koniec XIX i początek XX w. – tryptyki podróżne (fot. 1) i mosiężne unickie krzyżyki.

Badania wykopaliskowe wykazały przetrwanie do czasów współczesnych niektórych elementów pierwotnego rozplanowania cmentarza. Relikty bramy cmentarnej i aleja prowadząca do kaplicy/cerkwi św. Marii Magdaleny znajdowały się najprawdopodobniej w tym samym miejscu, w którym zaznaczono je na planie miasta z 1799 r. Potwierdził to brak pochówków w strefie współczesnej alei prowadzącej na szczyt wzgórza.

Poza pochówkami, z funkcjonowaniem i rozwojem przestrzennym cmentarza związane były także inne obiekty, których pozostałości odkryte zostały podczas badań wykopaliskowych:

- fragment muru kamiennego zlokalizowanego w północno-wschodniej części badanego terenu, wyznaczającego północno-wschodnią i południowo-zachodnią granicę cmentarza;
- fragmenty muru ceglanego, wzniesionego na początku XX wieku, usytuowanego wzdłuż dzisiejszej ulicy Kalinowskiego. Mur ten nie miał związku z pierwotnym zasięgiem cmentarza. Jego rów fundamentowy został wkopany w strefę zawierającą pochówki. Groby występowały także na północny zachód od muru, w kierunku ulicy Kalinowskiego;
- kamienno-ceglane fundamenty niewielkiego budynku, odsłonięte w południowo-wschodniej części badanego terenu. Najprawdopodobniej był to bu-

Fot. 1. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny, tryptyk podróżny odkryty w jednym z grobów

dynek gospodarczy, przeznaczony do przechowywania narzędzi niezbędnych przy pracach grabarskich;

- dolna część pionowej, drewnianej belki krzyża, przy zachodnim narożniku cmentarza.

Geneza nawarstwień antropogenicznych zalegających nad grobami związana była z użytkowaniem terenu cmentarza od momentu jego zamknięcia do czasów współczesnych. Wszystkie warstwy uformowane w tym okresie zawierały przemieszany materiał zabytkowy. W jego skład wchodziły, zalegające w przewodzie na złożu wtórnym, przedmioty (głównie ceramika naczyniowa i budowlana) datowane na okres od wieku XVII po czasy współczesne. Najstarszymi odkrytymi zabytkami były bryłki szlaku szklanej – odpady z pieców hutniczych. Poświadczają one istnienie w północno-zachodniej części wzgórza św. Marii Magdaleny, w czasach przed założeniem tu cmentarza, huty szkła. Brak jest podstaw źródłowych, by ustalić okres jej funkcjonowania, ale z pewnością nie istniała ona już w latach sześćdziesiątych XVIII w., tj. w okresie, z którym należy wiązać początki cmentarza.

2. Dzieje cmentarza wielowyznaniowego na wzgórzu św. Marii Magdaleny w świetle źródeł i opracowań historycznych

Historia cmentarza wielowyznaniowego na wzgórzu św. Marii Magdaleny w Białymstoku przedstawiana w opracowaniach historycznych ma nader fragmentaryczny i wyrywkowy charakter. Dzieje się tak zapewne, przynajmniej po części, z powodu fragmentaryczności źródeł historycznych. W ich świetle nie możliwe jest nawet jednoznaczne ustalenie daty założenia nekropoli. W pracy *Białystok. Historia miasta*, będącej w zamierzeniach autora monografią Białegostoku, Adam Czesław Dobroński jako moment rozpoczęcia grzebania zmarłych na wzgórzu św. Marii Magdaleny podaje, że stało się to dopiero w 1806 roku¹⁰. Natomiast w jednym z zachowanych listów Adama Bujnowskiego, oficjalisty Jana Klemensa Branickiego, datowanym na 23 października 1760 r., znajduje się stwierdzenie: „Ulica do Marii Magdaleny została wysadzona lipiną, wiązków na cmentarz nie można było dostarczyć...”¹¹. Wynika stąd jednoznacznie, że wzgórze św. Marii Magdaleny było wzgórzem cmentarnym już w 1760 r., a więc w dwa lata po wzniesieniu tam kaplicy katolickiej. Z kolei Henryk Mościcki jako moment powstania cmentarza przy kaplicy św. Marii Magdaleny wskazał rok 1768¹². Powodem rozpoczęcia grzebania zmarłych na wzgórzu św. Marii Magdaleny miało być przepełnienie cmentarza katolickiego na wzgórzu św. Rocha, założonego w 1750 r.¹³

Z perspektywy interpretacji wyników badań archeologicznych do najważniejszych kwestii, poza momentem rozpoczęcia grzebania zmarłych na cmentarzu na wzgórzu św. Marii Magdaleny, należą informacje dotyczące:

- zasięgu przestrzennego cmentarza i jego zmian w poszczególnych okresach chronologicznych;
- organizacji przestrzeni cmentarza i jej stałych elementów (kaplica, aleje, ogrodzenie – parkan, mur, brama), zieleni cmentarnej oraz ich przekształceń;

¹⁰ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 47, przyp. 20. Informację o rozpoczęciu grzebania zmarłych na cmentarzu przy kaplicy św. Marii Magdaleny dopiero przed 1806 r. zapisał też Jan Glinka – por. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 177, mikrofilm.

¹¹ A. Sztachelska-Kokoczek, *Jeszcze raz o kaplicy św. Marii Magdaleny w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 4/28, s. 69.

¹² H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 35. Podając tę datę, autor powołał się na pracę: P. Bobrowskij, *Materiały dla geografii i statistiki Rossii. Gorodnienskaja Gubernja*, t. III, Petersburg, s. 853. Wyraził jednocześnie przypuszczenie, iż kaplice św. Rocha i św. Marii Magdaleny były kaplicami cmentarnymi (por. Ibidem, s. 250, przyp. 23).

¹³ M. J. Lech, *Dzieje i obraz Białegostoku w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 140, przyp. 57.

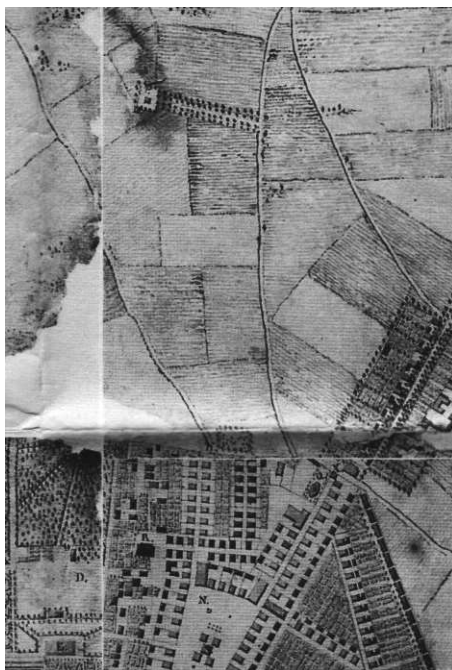
- zmian przynależności wyznaniowej cmentarza;
- cech pochówków pozwalających na ich bliższą identyfikację i datowanie;
- charakterystyki populacji grzebiącej zmarłych na cmentarzu;
- wyników wcześniejszych badań archeologicznych przeprowadzonych na cmentarzu.

3. Zasięg przestrzenny cmentarza i jego zmiany w poszczególnych okresach chronologicznych

Najbardziej szczegółowych informacji na ten temat dostarczają plany historyczne Białegostoku. Najstarszym zachowanym planem Białegostoku jest tzw. „Plan moskiewski” Jana Christiana Kamsetzera z 1771 lub 1774 r. oparty na planie z 1757 r. (ryc. 1)¹⁴. Zaznaczonej na nim kaplicy św. Marii Magdaleny towarzyszyły zabudowania oraz zbliżony kształtem do kwadratu plac, wydzielony nasadzeniem welonowym drzew. Pozostałą część wzgórza zajmowały pola uprawne.

Wygląd wzgórza św. Marii Magdaleny zaznaczony na planie Beckera z 1799 r. nie różni się zasadniczo od sytuacji czytelnej na „Planie moskiew-

¹⁴ J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski województwa Białostockiego” 2001, z. 7, s. 53, przy. 62. Po raz pierwszy plan ten opublikował A. Oleksicki, datując go na około 1765 r. i wskazując jako moment jego opracowania czasy zapewne między 1762 i 1767 r. Nie ustalił przy tym autora planu, określając go jako „Plan moskiewski”. Plan ten został odnaleziony w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie, sygn. F. 846, Op. 16, d. 21755, w ramach kwerend prowadzonych przez Regionalny Ośrodek Studiów o Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku. Fotokopia planu trafiła do zbiorów tego ośrodka. Wymiary oryginału: 100 x 104 cm, rękopis wykonany tuszem na papierze, legenda w języku francuskim, skala 150 łokci polskich (A. Oleksicki, *Nowe źródło do dziejów rozwoju przestrzennego Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 4/28, s. 4, 6, plan na załączniku). Tytuł planu: *Plan du Chateau et de la ville de Białystok avec ses environs*. Datowanie planu na 1771 lub 1774 r. wraz z odwołaniem do starszego planu z 1757 r. oraz jego autora ustalił ks. Jan Nieciecki (J. Nieciecki, op. cit. s. 53, przyp. 62). Rozpatrując wiarygodność „Planu moskiewskiego”, należy przyjąć, że uwzględniał on planowane przez Jana Klemensa Branickiego, a nie zrealizowane prawdopodobnie ze względu na rychłą śmierć hetmana, dalsze etapy regulacji zabudowy Białegostoku. Nie odzwierciedla on więc rzeczywistego rozplanowania i zabudowy Białegostoku w początku lub połowie lat siedemdziesiątych XVIII. A. Oleksicki porównał „Plan moskiewski” do planu o charakterze „odpowiadającym dzisiejszym planom zagospodarowania przestrzennego” i wskazał, że plan ten nie został w całości zrealizowany (A. Oleksicki, *Białystok i okolice – nowo pozyskane źródła kartograficzne z archiwów rosyjskich*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1996, nr 2, s. 81, plan na załączniku). Na temat wierności odwzorowania rzeczywistości na „Planie moskiewskim” porównaj uwagi A. Tureckiego (A. Turecki, „*Plan du Chateau et de la ville de Białystok avec ses Environs*”, *Ochrona reliktów urbanistycznych Białegostoku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej”, Nauki techniczne nr 108, Architektura 1996, z. 16, s. 9–10).

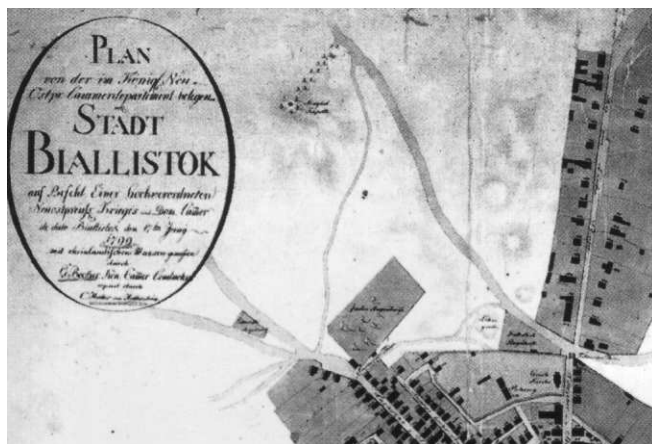

Ryc. 1. Część „Planu moskiewskiego” Jana Christiana Kamsetzera z 1771 lub 1774 r. opartego na planie z ok. 1757 r. z zaznaczoną kaplicą św. Marii Magdaleny

skim” (ryc. 1–2)¹⁵. U schyłku XVIII w. kulminację wzgórza nadal zajmowała kaplica p.w. św. Marii Magdaleny, otoczona kwadratowym lub kolistym placem wyznaczonym przez nasadzenie welonowe drzew (ryc. 2).

Szczególnie istotne znaczenie dla analizy rozwoju zasięgu przestrzennego cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny mają plany Białegostoku sporządzone w XIX w. Dziewiętnaste stulecie było bowiem okresem niezwykle dy-

¹⁵ Becker G., *Plan von der im Königlischen Neu-Ostpr. Cammerdepartement belegen ad Stadt Biallistok auf Befehl einer hochverordneten Neuostpreuss. Krieges und Dom. Camer de dato Biallistok den 17-ten Juni 1799, mit rheinländischen Massen gemessen durh...*, 1799, rękopis w Staatsbibliothek zu Berlin, Preußische Kartenabteilung, skala 1:2000. Barwna reprodukcja części planu Beckera, obejmująca teren miasta oraz jego najbliższe sąsiedztwo (bez wzgórza św. Rocha) zamieszczona została w pracy A. Dobrońskiego (A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, wklejka między str. 52–53). Tam błędnie wskazane miejsce przechowywania oryginału planu jako: „Preussische Staatsbibliothek w Berlinie”. Niestety, jej wartość jako źródła obniża brak czytelności części opisów zamieszczonych na planie, wynikający ze zbyt znacznego pomniejszenia skali. W związku z tym dalsze informacje dotyczące tego planu przytaczane będą na podstawie jego kopy znajdującej się w archiwum autorów.

Ryc. 2. Część planu Beckera z 1799 r. z zaznaczoną kaplicą św. Marii Magdaleny

namicznego rozwoju miasta¹⁶. Z pierwszej dekady tego wieku pochodzą dwa plany, jeden wykreślony około 1807–1808 r. (ryc. 3)¹⁷ i drugi z 1808 r., znany z kopii wykonanej w 1850 r. z wcześniejszej kopii z 1825 r. (ryc. 4)¹⁸. Na planie z 1807–1808 r. zaznaczone zostało wzgórze św. Marii Magdaleny i stojąca na jego szczycie kaplica, opisana jako „kaplica grobowa”. Brak jest natomiast szczegółów dotyczących funkcjonującego wokół kaplicy cmentarza. Na planie „Plan lesnych dač...” z 1808 r. znajduje się jedynie piktogram oznaczający lokalizację tej kaplicy.

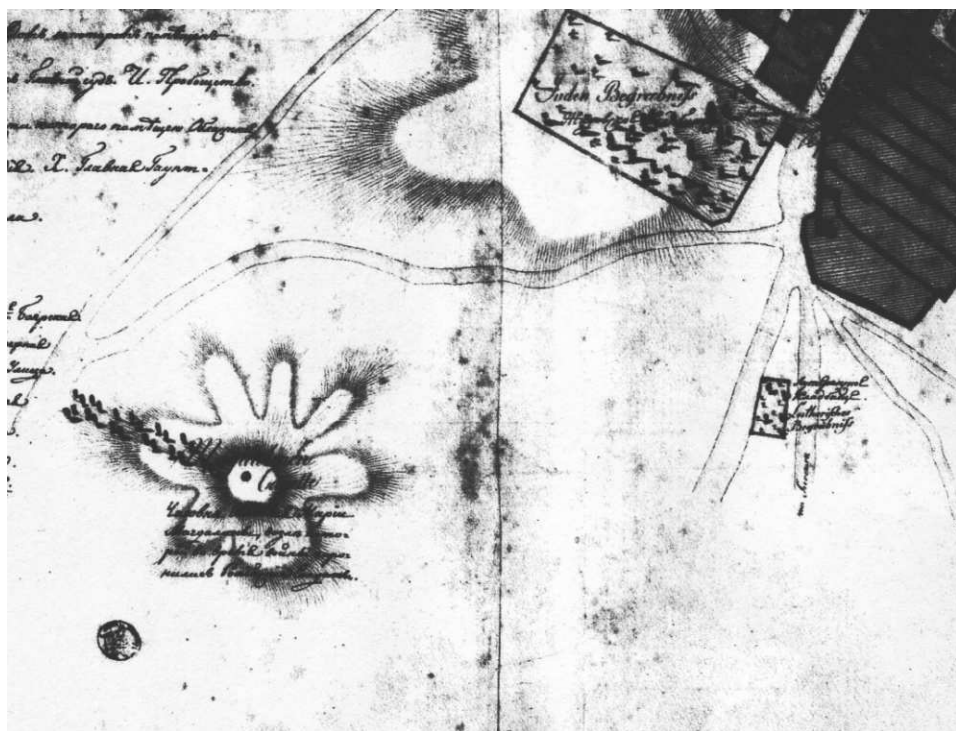
Jak dotąd nie został wprowadzony do obiegu naukowego żaden plan Białegostoku z okresu między 1810 i 1880 r. Planów takich brak jest też w polskich archiwach¹⁹. Na 1880 r. datowany jest plan „Планъ уезднаго города Белостокъ”,

¹⁶ H. Sawczuk, *Z badań nad zmianami struktury przestrzennej miasta Białegostoku*, „Rocznik Białostocki” 1993, t. XVIII, s. 433–434.

¹⁷ Plan z legendą i opisem w dwóch językach: niemieckim i rosyjskim: „Plan von der Stadt Bialystok / Plan goroda Bielostoka”, niedatowany, skala ok. 1:3726, oryginał w: Centralnyj Gosudarstviennyj voenno-istoričeskij archiv w Moskwie, f. 846, op. 16, ed. chr. 21756, cyt. za A. Oleksicki, *Białystok i okolice...*, s. 81, przyp. 2).

¹⁸ Plan lesnych dač belostockogo imienia i prinadlezasčich k’onomu dereven. Sostawlen w 1808-om godu. Kopirowan s oryginała Lesnym zemlemerom Dettofom w 1825 godu, AGAD, Zbiór kartograficzny 26-2; fotokopia w Archiwum Państwowym w Białymstoku, bez sygnatury (J. Nieciecki, op. cit., s. 53, przyp. 68).

¹⁹ Prawdopodobnie plany takie istnieją, ale znajdują się zasobach archiwów rosyjskich w niezbadanych jeszcze przez polskich historyków (A. Oleksicki, *Białystok i okolice...*, s. 81). Z 1810 r. pochodzi najdokładniejszy plan Białegostoku z czasów „prusko-rosyjskich” zachowany w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Rosji w Sankt Petersburgu, syg. F. 1293 op. 168k 5. Jego opublikowana część nie obejmuje jednak wzgórza św. Marii Magdaleny (E. Bończak Kucharczyk, J. Maroszek, *Ogrody Białegostoku do 1939 r.*, „Białostoczczyzna” 1995, nr 4 (40), ilustracja po s. 64; J. Nieciecki, op. cit., s. 53, przyp. 69). Na istnienie planu Białegostoku z 1877 r. wskazuje zapis w legendzie do planu z 1887 r.: „Черта гор. Белостока по плану 1877 года”.

Ryc. 3. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Plan von der Stadt Bialystok / Планъ города Белостока” z około 1807–1808 r.

na którym nie został jednak zaznaczony żaden z istniejących ówczesnie białostockich cmentarzy²⁰.

O siedem lat młodszy jest plan Białegostoku z 1887 r. – „Планъ города Белостока”. Po raz pierwszy przedstawia on duży zasięg cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny (ryc. 5)²¹. Wiarygodność tego planu jest jednak mocno ograniczona, gdyż podobnie jak „plan moskiewski” i plan z 1880 r. ma on wyraźnie charakter projektowy. Za wiarygodny można przyjąć zaznaczony na tym planie zasięg cmentarza w kierunku północnym, od strony dzisiejszej ulicy Kalinowskiego, wschodnim i południowym. Natomiast zasięg zachodni, od strony ulicy Kijowskiej, był zapewne inny, gdyż przebieg tej ulicy został na planie z 1887 r. wyraźnie wyprostowany²².

²⁰ VI. Plan miasta Białegostoku z 1880 r., Планъ уезднаго города Белостока заłączник, Ochrona relikwów urbanistycznych Białegostoku, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej”, Nauki techniczne nr 108, Architektura 1996, z. 16.

²¹ Plan w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 136.

²² Plany Białegostoku o regularnym, nieregularnym układzie ulic mogły powstać jako opra-

Ryc. 4. Kaplica na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Plan lesnych dać belostockiego imienia i prinadlezaszczich k’onomu dereven” z 1808 r.

Kolejne źródło kartograficzne pochodzi z końca XIX w. Jest to kopia planu „Планъ города Белостока” sporządzona w 1914 r.(?)²³. Cmentarz na wzgórzu

cowania studyjne do prac związanych z regulacją miasta podejmowanych przez władze carskie w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. (por. W. Kusiński, *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 41, 45, 47, przyp. 38).

²³ Kopia planu w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 137, skala: 1:4200. A. Dobroński datuje wymieniony plan na 1914. Data taka widnieje na kopii opublikowanej jako załącznik do białostockiego dodatku „Gazety Wyborczej” (A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 104; Idem, *Białystok. Historia miasta*, Białystok

Ryc. 5. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Планъ города Белостока” z 1887 r.

św. Marii Magdaleny został na nim opisany jako „stary cmentarz prawosławny” (ryc. 6). Ówczesny cmentarz, zajmował przestrzeń ograniczoną od północnego zachodu przez ulicę Cmentarną (Кладбищенская), obecnie ul. Kalinowskiego, od zachodu przez mur biegnący od miejsca gdzie ulica Cmentarna rozwidlała się w ulicę Kafelną (Кафельная) i Sosnową (Сосновая), wzdłuż ulicy Kijowskiej (Киевская), od południa do bram w murze cmentarnym prowadziły dwie ulice odchodzące od ulicy Młynowej: Бесарабская i Свицовой – obecnie ulice Cygańska i Ołowiana, a od wschodu mur cmentarny przebiegał na tyłach posesji stojących wzdłuż ulicy Odeskiej (Одесская). Na planie nie została zaznaczona kaplica (cerkiew) oraz prowadząca do niej aleja. Analogiczny obraz wzgórza

2001, s. 104). W rzeczywistości plan ten jest niedatowany i pochodzi z końca XIX w. Kopia planu została wykonana prawdopodobnie w 1914 r. Z końca XIX w. pochodzi jeszcze jeden niedatowany, bardzo schematyczny, rosyjski plan Białegostoku: „Планъ города Белостока”, na którym zasięg cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny jest analogiczny jak na planie w skali 1:4200 skopiowanym w 1914 r.? (*V. Plan miasta Białegostoku z końca XIX w., Планъ города Белостока, załącznik, Ochrona reliktów urbanistycznych Białegostoku, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej”, Nauki techniczne nr 108, Architektura 1996, z. 16).*

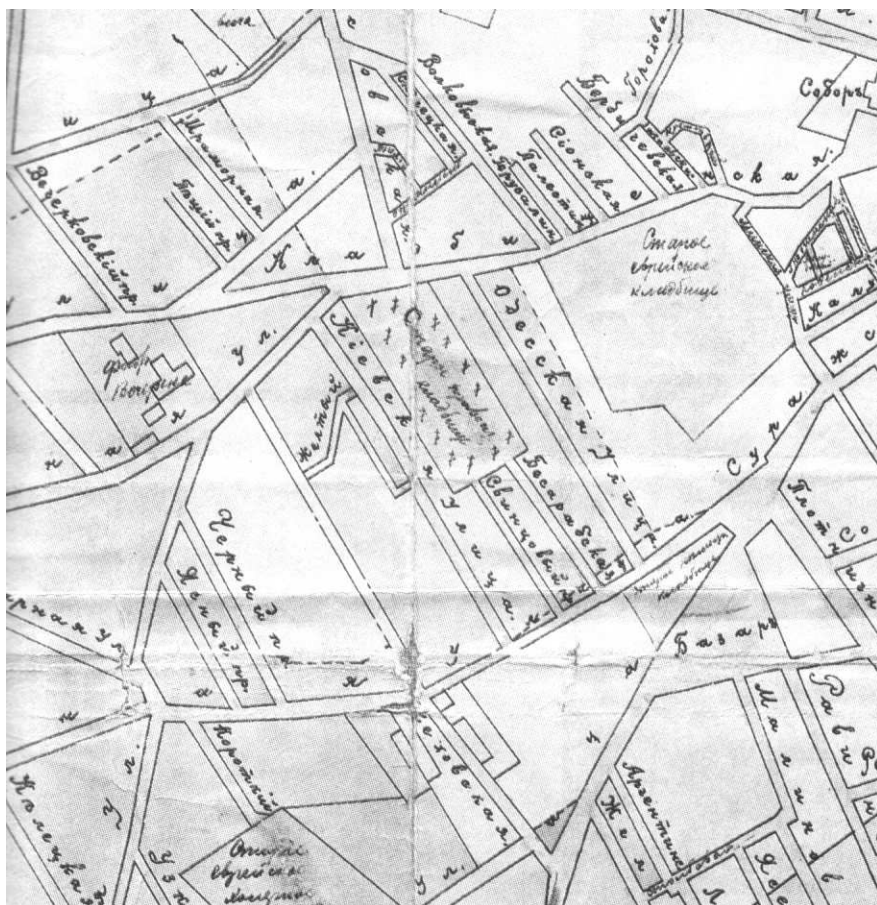

Рис. 6. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Планъ города Белостока” koniec XIX w. (kopia 1914 r.?)

cmentarnego, jednak z zaznaczeniem lokalizacji cerkwi, przedstawia „Планъ города Белостока” z około 1910 r. (ryc. 7)²⁴.

Najbardziej szczegółowy plan miasta w skali 1:5000 został opracowany w 1937 r.²⁵ Zaznaczony na nim zasięg i kształt cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny jest identyczny jak na planach z końca XIX w. (kopia z 1914 r.?) i około 1910 r. (ryc. 8). Niemal identyczny kształt i zasięg tego cmentarza przed-

²⁴ Kserokopia planu „Планъ города Белостока” z około 1910 r. w skali 1:8400 znajduje się w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku, brak sygnatury.

²⁵ Oryginał w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku, kopia elektroniczna części śródmieścia, udostępniona przez Tomasza Popławskiego, w zbiorach autorów.

Рис. 7. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Планъ города Белостока” z około 1910 r.

stawia również plan Białegostoku z 1938 r.²⁶ Różnica w stosunku do planów z końca XIX w. (kopia z 1914 r.?), około 1910 i 1937 r. polega na zmianie kształtu południowo-wschodniego narożnika cmentarza, w miejscu, gdzie wcześniej dochodziła do niego ulica Бесарабская (w okresie międzywojennym – ulica Cygańska). Narożnik ten został ścięty, co nadało terenowi cmentarza kształt nieregularnego pięcioboku (rys. 9)²⁷. Podobnie jak na planach z końca XIX w.

²⁶ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, załącznik. Tytuł załącznika: Plan miasta Białegostoku z 1938 r., brak skali, opracowany na podstawie planu z 1938 r. wydany przez Księgarnię Nauczycielską w Białymstoku.

²⁷ Zmiana kształtu południowo-wschodniego narożnika cmentarza musiała mieć miejsce między 1937 i 1938 r., gdyż na planach miasta z 1933 i 1937 r. narożnik ten ma jeszcze identyczny kształt jak na planie z 1914 r. (por. *Białystok. Historyczny plan miasta lata 30-te*, mapa w skali 1:18000 i plan centrum w skali 1:4000, red. T. Popławski, Białystok b.d.)

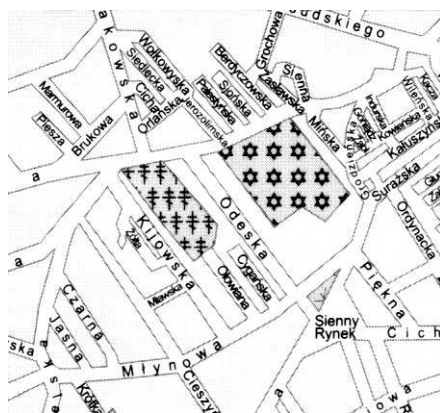
Ryc. 8. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Plan miasta Białegostoku z 1937 r.”

(kopia 1914 r.?) i około 1910 r., nie zostały tu zaznaczone żadne elementy rozplanowania cmentarza²⁸.

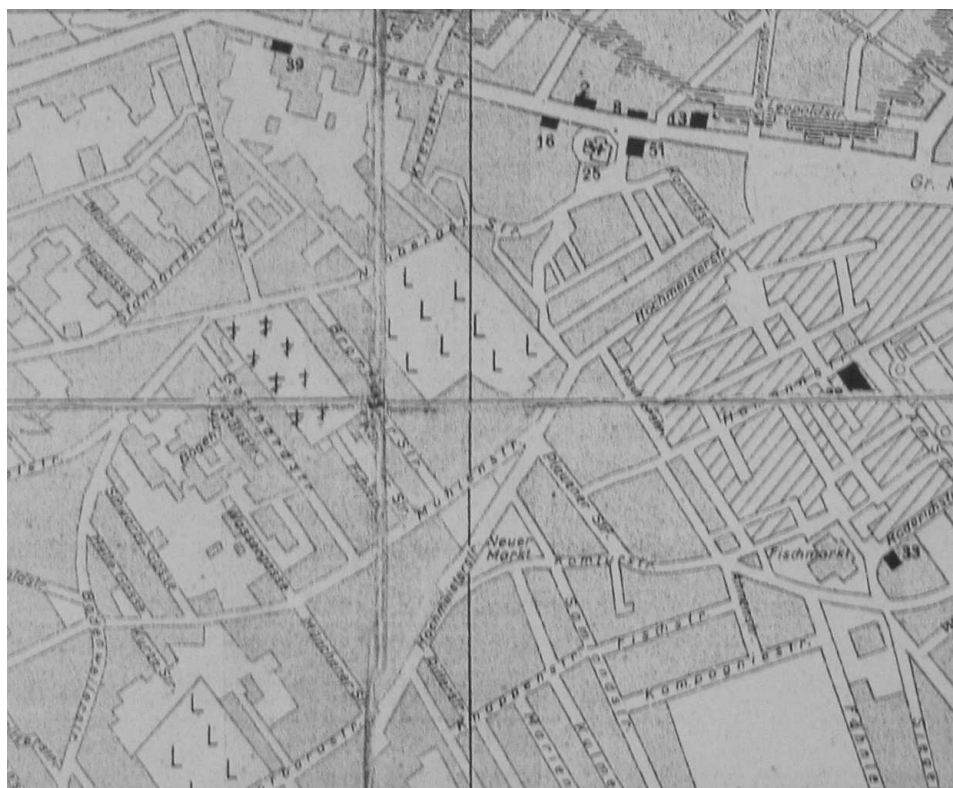
Dwa plany Białegostoku zostały sporządzone w 1942 r. podczas okupacji niemieckiej. Ich treść dotycząca cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny jest identyczna i zarazem niezwykle skromna. Na obu planach zaznaczono bowiem jedynie zasięg tego cmentarza (ryc. 10)²⁹.

²⁸ IV. *Plan Białegostoku z końca XIX w., Планъ города Белостока, kopia z 1914 r.?*, załącznik, Ochrona relikwów urbanistycznych Białegostoku, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej”, Nauki techniczne nr 108, Architektura 1996, z. 16; *Plan V*.

²⁹ Oba plany zatytułowane są „Plan der Stadt Białystok”. Sporządzono je w skali 1:10000. Kserokopie planów znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 139, 140.

Ryc. 9. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Plan miasta Białego-stoku z 1938 r.” (wg A. Dobroński 1998, załącznik)

Ryc. 10. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny wg planu: „Plan der Stadt Białystok” z 1942 r.

4. Organizacja przestrzeni cmentarza oraz jej przekształcenia

Wśród bogatej ikonografii Białegostoku uderza zupełny brak źródeł dotyczących wyglądu najstarszych nekropoli miejskich³⁰. Jedyne informacje na ten temat dostępne są dzięki historycznym planom miasta.

Do kwadratowego placu wokół kaplicy św. Marii Magdaleny według „Planu moskiewskiego” od północnego wschodu prowadziła prosta aleja z podwójnym szpalerem drzew. Jest to ta sama „ulica do Marii Magdaleny” obsadzona lipami, o której wspomina list Adama Bujnowskiego z 1760 r.³¹ Z całkowitą pewnością należy przyjąć, że aleja ta zachowała się do dziś w swym niezmienionym przebiegu i stanowi jedyną istniejącą współcześnie oś w tej części miasta, wyznaczoną w czasach Jana Klemensa Branickiego.

Źródła historyczne zawierają też szczegółowy opis zewnętrznego wyglądu samej kaplicy. Według inwentarza sporządzonego w 1772 r., po śmierci Jana Klemensa Branickiego, *Kaplica pod tytułem Świętej Marii Magdaleny, murywana, dachówką kryta z iedną kopułą białą blachą pobitą a po słupkach zieloną malowaną, wkoło wapnem otynkowana, przy tej fundament na parkan murywany dwoma gradusami kamiennymi...*³². Z zapisu tego wynika, że teren wokół kaplicy, najprawdopodobniej teren cmentarza, miał zostać otoczony parkanem, z którego do 1772 r. wykonano jedynie fundamenty. Parkanu tego nie ukazuje żaden z planów Białegostoku z tego okresu (ryc. 1, 2). Ogrodzenie wokół kaplicy nie istniało także w 1816 i 1828 r.³³

Plany Białegostoku z pierwszej dekady XIX w. nie zawierają żadnych szczegółów dotyczących wyglądu i rozplanowania cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny (ryc. 3, 4). Również plany: „Планъ города Белостока” z 1887 r., „Планъ города Белостока” z końca XIX (kopia 1914 r.?) i „Планъ города Белостока” z około 1910 r. nie zawierają tych informacji. Na ich podstawie można jedynie wnioskować, że istniał już wówczas mur cmentarny, którego fragment zachował się do dziś wzdłuż południowo-zachodniego skraju cmentarza (od strony ulicy Kijowskiej) (ryc. 5, 6, 7). Mur ten wzniesiony został z żółtej

³⁰ A. Oleksicki, *Obraz Białegostoku w końcu XIX wieku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, z. 5, tam wcześniejsza literatura.

³¹ A. Sztachelska-Kokoczka, op. cit., s. 69.

³² Cyt. za: K. Kucharczyk, J. Maroszek, *Barokowa kompozycja w dolinie rzeki Białej w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 63; K. A. Jabłoński, *Katolicka architektura sakralna Białegostoku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. V, red. H. Majecki, Białystok 2001, s. 323.

³³ D. Wysocka, *Opera na cmentarzu*, „Przegląd Prawosławny” maj 2006, nr 5 (250), s. 27. „Przy kaplicy ś. Magdaleny jest cmentarz publiczny, nowo erygowany przed ostatnią wojną pruską, którego oparkowaniu też wojna przeszkodziła. Tenże cmentarz dotąd nie jest oparkowany z przyczyny, że dominium białostockie nie chce dostarczyć drewna. Białystok 15.IX 1816 roku x Józef Kulikowski”, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 177, mikrofilm.

i czerwonej cegły i najprawdopodobniej pierwotnie był nieotynkowany. Równie schematyczny jest plan z 1938 r. (ryc. 9). Z drugiej strony Jan Glinka zanotował, że jeszcze w 1939 r. cmentarz św. Marii Magdaleny był „okopany fosą ziemną”³⁴.

Natomiast na planie Białegostoku z 1937 r., poza opisanym wyżej murem, zaznaczona została również kaplica z dobudowanymi dwoma prostokątnymi aneksami na osi. Aneksy te dostawiono do korpusu – rotundy w czasie przekształcenia kaplicy katolickiej w cerkiew prawosławną, co miało miejsce przed 1863 r.³⁵ Z planu tego wiadomo również, że w północnym narożniku cmentarza znajdował się niewielki prostokątny budynek zorientowany narożnikami w kierunku stron świata (ryc. 8)³⁶. Teren cmentarza porośnięty był w całości drzewami liściastymi. Zadrzewienie wzgórza św. Marii Magdaleny w latach trzydziestych XX w. potwierdzają też informacje zawarte w książkach Henryka Mościckiego i Mieczysława Orłowicza³⁷. Identyczny stan z początku lat dwudziestych tego wieku przedstawia zdjęcie lotnicze centrum Białegostoku wykonane w 1920 r.³⁸

5. Zmiany przynależności wyznaniowej cmentarza

Kaplica św. Marii Magdaleny i najpewniej otaczający ją cmentarz powstały jako świątynia i nekropolia katolicka³⁹. Pierwszą pewną informacją o pochówkach na cmentarzu przy kaplicy św. Marii Magdaleny jest wykonana w języku rosyjskim adnotacja na planie z około 1807–1808 r. (ryc. 3). W tłumaczeniu na język polski brzmi ona: „Kaplica grobowa Marii Magdaleny przy której w czasie wojny chowano żołnierzy rosyjskich”. Antoni Oleksicki wysunął przypuszczenie, że żołnierzy tych pochowano na funkcjonującym tu już wówczas cmentarzu unickim (A. Oleksicki 1996, s. 82). Zbieżną informację, określającą cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny jako „cmentarz publiczny” odnalazł Jan Glinka w liście księdza Józefa Kulikowskiego z 15.XI.1816 r.⁴⁰ Wielowyznaniowość cmentarza potwierdza też opis wizytacji z 1828 r. zawierający informację, że znajdowały się tu groby „katolików, unitów i prawosławnych”⁴¹.

³⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 177, mikrofilm.

³⁵ H. Mościcki, op. cit., s. 169.

³⁶ Według relacji białostoczan mieszkających w sąsiedztwie cmentarza budynek ten istniał jeszcze po II wojnie światowej i nazywany był powszechnie „domem Mongoła”.

³⁷ H. Mościcki, op. cit., s. 169; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim z ilustracjami, planami i mapami*, Białystok 1937, s. 81.

³⁸ Kopia elektroniczna zdjęcia w archiwum autorów.

³⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 177, mikrofilm.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 64.

Przejęciem przez Cerkiew Prawosławną cmentarza wielowyznaniowego na wzgórzu św. Marii Magdaleny nastąpiło około 1843–1846 r. w czasie budowy soboru prawosławnego wzniesionego na terenie wcześniejszego cmentarza unickiego przy dzisiejszej ul. Lipowej⁴². Natomiast przejęcie kaplicy św. Marii Magdaleny przez prawosławnych i przekształcenia jej na cerkiew miało miejsce w 1861 r., jej przebudowa nastąpiła zaś w 1865 r.⁴³

6. Cechy pochówków pozwalające na ich bliższą identyfikację i datowanie

Archiwa parafialne nie zawierają na tyle szczegółowych danych, aby możliwa była na ich podstawie identyfikacja poszczególnych pochówków⁴⁴. O przynależności wyznaniowej i chronologii grobów mogą więc świadczyć jedynie osobiste przedmioty kultu złożone wraz ze zmarłym. Niekiedy też przesłanką stają się pozostałości odzieży, jeżeli odpowiadają one funkcji pełnionej przez zmarłego za życia (np. mundur). W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w 2010 r. natrafiono na trzynaście pochówków, które można było w sposób pewny zidentyfikować jako groby wojskowych (pozostałości mundurów, guziki wojskowe) (fot. 2) oraz kolejnych dwanaście których identyfikacja jako pochówków wojskowych nie jest pewna (jeden guzik analogiczny jak w przypadku grobów osób wojskowych) (groby nr 5, 26, 27, 35, 53?, 63, 64, 72, 79?, 103, 118?, 119, 128?, 130?, 150?, 151?, 154, 163, 165, 169, 170?, 204?, 269?, 314?, 351?). W szczególnych przypadkach na przyczynę śmierci i pośrednio na chronologię pochówku może też wskazywać forma grobu. W 1831 r. mieszkańców Białegostoku dotknęła epidemia cholery. Wydane w związku z nią instrukcje sanitarne nakazywały grzebanie zmarłych w głębokich jamach grobowych i posypywanie ich niegaszonym wapnem oraz spalenie wszystkich rzeczy i ubiorów używanych

⁴² Ibidem, s. 72; J. Maroszek, *Własność cerkiewna na terenie miasta Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 3/27, s. 15.

⁴³ D. Wysocka, *Opera na cmentarzu*, „Przegląd Prawosławny” 2006, nr 5 (251), s. 28. H. Mościcki podaje, że przejęcie kaplicy św. Marii Magdaleny przez Cerkiew prawosławną nastąpiło przed 1863 r., zaś J. Maroszek i A. Dobroński wskazują jako datę tego przejęcia rok 1864 r. (por. H. Mościcki, op. cit., s. 169; J. Maroszek, op. cit., s. 15; A. Dobroński, *Białystok. Historia Miasta*, Białystok 1998, s. 47, przyp. 20). Żaden z autorów nie podaje przy tym przypisu źródłowego, a do uprawdopodobnienia daty 1864 przywoływane są represje jakie dotknęły Kościół katolicki po powstaniu styczniowym.

⁴⁴ Księga metryk umarłych przy cerkwi dojlidzko-białostockiej nr 4 (1796–1826) zawiera jedynie informacje o miejscowości z której pochodzą zmarli i ich personalia. Od 1811 r. notowano w niej systematycznie również nazwę cmentarza na którym dokonano pochówku – Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 258, mikrofilm.

Fot. 2. Cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny. Pochówek wojskowy z zachowanymi pozostałościami munduru

przez zmarłego⁴⁵. Na tej podstawie groby o szczególnie głębokich jamach grobowych można z pewnym prawdopodobieństwem wiązać z tą epidemią, chociaż prawdopodobne jest również to, że wymogi zawarte w zarządzeniu stosowano także w wypadku pochówków ofiar późniejszych epidemii i zmarłych na choroby zakaźne.

Analiza rozmieszczenia i sposobu składania zmarłych, których groby odkryte zostały na cmentarzu na wzgórzu św. Marii Magdaleny w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w 2010 r., wskazuje, że strefa pochówków zlokalizowana bezpośrednio na północny zachód od alei prowadzącej na nekropole może pochodzić z czasów trwania epidemii grypy-hiszpanki w 1918 r. Świadczą o tym także wspomnienia mieszkańców Białegostoku, którzy w trakcie trwania badań wykopaliskowych przekazywali zapamiętane przez ich rodziców i dziadków fakty dotyczące wyglądu i użytkowania cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny. Według tych relacji, w 1918 r. zmarłych na grypę-hiszpankę grzebano

⁴⁵ E. Bernacki, *Epidemia cholery w powiecie białostockim w 1831 r.*, „Białostoczczyzna” 1996, nr 3 (43), s. 32.

pospiesznie właśnie we wspomnianej części cmentarza. Układ oraz zagęszczenie odkrytych w tym miejscu grobów może potwierdzać ten fakt. Szkielety ułożone były chaotycznie, w niewielkiej odległości od siebie, często oddzielone były od siebie jedynie cienką warstwą piasku. Fakty te mogą świadczyć o dokonywaniu masowych pochówków w sposób pospieszny.

7. Charakterystyki populacji grzebiącej zmarłych na cmentarzu

Pierwsze dane źródłowe do charakterystyki liczebności i struktury wyznaniowej mieszkańców Białegostoku pochodzą z przełomu 1771 i 1772 r. Na ich podstawie różni autorzy szacują liczbę mieszkańców miasta na 1845 do około 3500⁴⁶. Spis z początku lat siedemdziesiątych XVIII w. wykazał też przewagę liczebności ludności chrześcijańskiej nad żydowską oraz pewne zachwianie proporcji płci wyrażające się większą liczbą ludności męskiej, szczególnie widoczną wśród chrześcijan⁴⁷. Wśród ludności chrześcijańskiej znajdowali się katolicy, unicy i ewangelicy⁴⁸.

Poważna zmiana struktury wyznaniowej ludności i zwiększenie jej liczebności nastąpiło w 1796 r. wraz z ustanowieniem Białegostoku stolicą departamentu Prus Nowowschodnich. Przybyło wówczas do miasta około 200 urzędników pruskich, pewna liczba rzemieślników, oraz garnizon wojskowy który wraz z rodzinami 560 żołnierzy liczył około 1000 osób⁴⁹. Część urzędników i żołnierze z pruskiego garnizonu wojskowego opuścili Białystok w 1807 r. Wówczas, na mocy traktatu zawartego w Tylży, Białystok wszedł w obręb zaboru rosyjskiego, stając się stolicą obwodu białostockiego⁵⁰. Zmiana ta zapoczątkowała również napływ do miasta ludności wyznania prawosławnego⁵¹. Przyrost liczby tej lud-

⁴⁶ Podstawą wszystkich szacunków liczebności i struktury wyznaniowej mieszkańców Białegostoku były informacje zawarte w: H. Mościcki, op. cit.; W. Kusiński, op. cit.; M. J. Lech, op. cit.; J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 59–120; A. Dobroński, *Białystok. Historia Miasta*, Białystok 1998.

⁴⁷ M. J. Lech, op. cit., s. 140.

⁴⁸ Wg Henryka Mościckiego w czasach Jana Klemensa Branickiego wśród mieszczan białostockich występowali Niemcy o nazwiskach: Herman, Blum, Bem, Menger (H. Mościcki, op. cit., s. 34). O niemieckim etnosie świadczyły też ówczesne nazwiska i przezwiska mieszczan: „kotlarz Niemiec”, Schulzowa (wdowa), Langier (piekarz), Fromberg (Kowal), Schemiet, Schaybowa (Kowalowa) (M. J. Lech, op. cit., s. 141).

⁴⁹ W. Kusiński, op. cit., s. 39; J. Łukasiewicz, op. cit., s. 62–63; A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 53. J. Łukasiewicz za J. Wąsickim podaje, że do 1805 r. w miastach departamentu białostockiego i płockiego Prus Nowowschodnich osiedliło się 798 rzemieślników przybyłych z Prus Wschodnich i Zachodnich. Wraz z rodzinami było to 2654 osób, z których większość zamieszkała w Białymstoku i Płocku (J. Łukasiewicz, op. cit., s. 63).

⁵⁰ J. Łukasiewicz, op. cit., s. 71–72.

⁵¹ A. Dobroński, *Białystok...*, s. 64.

ności nie był jednak zbyt wielki. W latach 1811–1842 zwiększył się on z 47 do 567 osób⁵².

W 1845 r. liczba mieszkańców dochodziła do 15000, a wraz z żołnierzami wynosiła niemal 16000. Następne lata przyniosły klęski nieurodzaju, głodu i chorób, co przejściowo wpłynęło na obniżenie się liczby mieszkańców, ale już w 1860 r. Białystok zamieszkiwało około 16500 osób⁵³.

Gwałtowny rozwój demograficzny Białegostoku miał miejsce w drugiej połowie XIX, od początku lat sześćdziesiątych tego stulecia i na początku XX w. Liczba mieszkańców miasta wzrosła wówczas niemal czterokrotnie (tabela 1)⁵⁴.

Dane dotyczące liczebności i struktury wyznaniowej mieszkańców Białegostoku w końcu XVIII i w XIX w. umożliwiają podjęcie próby oszacowania liczby wyznawców poszczególnych religii grzebanych w ciągu jednego pokolenia na cmentarzach miejskich. Pomocne przy tych obliczeniach są również informacje o przyroście naturalnym mieszkańców miasta. Średni roczny przyrost ludności Białegostoku w latach 1808–1835 wynosił około 2%⁵⁵. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych XIX w. przyrost ten wynosił średnio 14,3%⁵⁶. Należy też przyjąć wyjściowe założenie o średniej długości życia jednego pokolenia mieszkańców Białegostoku w trzech ostatnich dekadach XVIII i w XIX w. Średnią tę można ustalić na około 40 lat, co potwierdzają informacje zgromadzone przez Jana Glinkę⁵⁷. Ponadto należy uwzględnić czynniki polityczne i ekonomiczne, które wpływały na wzrost lub spadek liczby mieszkańców niewynikający z przyrostu naturalnego. Czynniki te są podstawą do wydzielenia pięciu okresów w dynamice populacji Białegostoku:

- 1) lata 1772–1795 – od pierwszych źródeł historycznych dotyczących liczebności i struktury wyznaniowej mieszkańców Białegostoku do III rozbioru Polski;
- 2) 1796–1807 – Białystok stolicą departamentu Prus Nowowschodnich;
- 3) 1807–1843 – Białystok stolicą obwodu białostockiego;
- 4) 1843–1860 – przejściowe obniżenie się liczby mieszkańców miasta: likwidacja obwodu białostockiego, zniesienie granicy celnej z Królestwem Polskim, lata klęsk nieurodzaju, głodu i chorób;
- 5) 1860–1910 – lata gwałtownego rozwoju demograficznego związanego z uprzemysłowieniem miasta.

⁵² Ibidem, s. 80. W 1839 r. na wzrost tej liczby wpłynęło zapewne włączenie unitów do Cerkwi prawosławnej.

⁵³ Ibidem, s. 75.

⁵⁴ Ibidem, s. 91.

⁵⁵ W. Kusiński, op. cit., s. 39.

⁵⁶ J. Łukasiewicz, op. cit., s. 101.

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 258, mikrofilm.

Dane dotyczące pierwszego okresu są niezwykle skąpe, a przy tym niejednoznaczne. Przyjmując około 3500 osób jako prawdopodobną liczbę mieszkańców, odsetek ludności żydowskiej wynoszący 44,4% oraz zakładając bardzo niewielki udział procentowy wyznawców religii reformowanych (kilka do kilkunastu osób) i przybliżony odsetek unitów analogiczny jak w 1800 r., tj. 13%, otrzymamy wówczas następujące liczby:

- katolicy: ok. 1491 osób;
- unicy: ok. 455 osób;
- Żydzi – ok. 1491 osób.

Katolicy prawdopodobnie byli już wówczas grzebani na cmentarzu wokół kaplicy św. Marii Magdaleny lub na tym cmentarzu i sąsiedniej nekropolii wokół kaplicy św. Rocha, unicy być może jeszcze na cmentarzu unickim przy dzisiejszej ulicy Lipowej, Żydzi zaś – na cmentarzu rabinackim przy dzisiejszej ulicy Kalinowskiego. Nie wiadomo natomiast, gdzie mogły znajdować się pochówki ludności luteranńskiej, gdyż cmentarz w miejscu dzisiejszego Rynku Siennego powstał dopiero w 1796 r.⁵⁸

W drugim okresie wzrost zaludnienia Białegostoku, poza przyrostem naturalnym spowodowany był również napływem do miasta urzędników, rzemieślników i wojska pruskiego. Napływ ten przyczynił się do wzrostu liczby wyznawców luteranizmu do co najmniej 1200 osób. W latach 1800–1808 liczba cywilnych mieszkańców miasta wahała się od około 3950 (1800 r.) do około 6000 (1808 r.) i wynosiła średnio 4975 osób. W tej liczbie było prawdopodobnie: ok. 1864 katolików, ok. 647 unitów, ok. 200 luteran i niewielka liczba wyznawców prawosławia. Katolicy w dalszym ciągu byli grzebani na cmentarzu przy kaplicy św. Marii Magdaleny i prawdopodobnie również na wzgórzu św. Rocha. Unicy i ludność prawosławna mogli być również chowani na wzgórzu św. Marii Magdaleny, ze względu na prawdopodobne przepełnienie cmentarza unickiego przy dzisiejszej ulicy Lipowej. Przy kaplicy św. Marii Magdaleny pochowano też żołnierzy rosyjskich poległych w 1806 lub 1807 r.

W trzecim okresie (1807–1843 r.) liczba mieszkańców Białegostoku wzrosła z 4145 lub ok. 6000 osób do 15994 osób w 1845 r., licząc wraz z wojskiem (ok. 1000 osób). W tej liczbie znalazła się też część ludności uwzględnionej już przy omawianiu poprzedniego okresu. Do 1835 r. białostoczan charakteryzował niewielki – dwuprocentowy przyrost naturalny. Istotnym czynnikiem, który wywarł wpływ na spadek zaludnienia Białegostoku, była epidemia cholery z 1831 r. W jej wyniku zmarło w mieście ponad 2000 ludzi, tj. ponad 21% wszystkich jego mieszkańców. Epidemia ta dotknęła przede wszystkim ludność żydowską, zabijając około 1000 osób z tej społeczności⁵⁹. Dla okresu z lat 1807–1843 nie dys-

⁵⁸ W tym roku powstała w Białymstoku parafia luteranńska – Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, teka 177, mikrofilm.

⁵⁹ E. Bernacki, op. cit., s. 32–33, A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 64.

ponujemy opublikowanymi zestawieniami dotyczącymi struktury wyznaniowej ludności Białegostoku. Z konieczności więc należy wykorzystać dane z 1857 r., zakładając, że odzwierciedlają one wcześniejsze tendencje. Niestety brak jest podstaw do oszacowania liczby ludności unickiej. Dane z 1800 r. wskazywały na jej trzynastoprocentowy udział w społeczności Białegostoku, a dane z 1857 r. mówią tylko o czteroprocentowym udziale cywilnej ludności prawosławnej. Nie można więc założyć, że obejmowała ona również w całości unitów włączonych do Cerkwi Prawosławnej. Oszacowane na tej podstawie liczby wynoszą:

- katolicy: ok. 2310 osób;
- prawosławni: ok. 420 osób bez wojska;
- protestanci: ok. 525 osób;
- Żydzi: ok. 7245 osób.

Katolicy w tym czasie nadal byli grzebani na cmentarzach przy kaplicach św. Marii Magdaleny i św. Rocha. Zaprzestanie użytkowania pierwszego z cmentarzy przez katolików, nastąpiło prawdopodobnie około 1843 r.⁶⁰ Od tego czasu cmentarz na wzgórzu św. Marii Magdaleny stał się cmentarzem prawosławnym.

W latach 1843–1860 liczba mieszkańców Białegostoku wahała się od 11823 do 16544 osób i wynosiła średnio 15075 osób wraz z wojskiem. Struktura wyznaniowa mieszkańców miasta w tym okresie wyglądała najprawdopodobniej następująco:

- katolicy: ok. 3096 osób;
- prawosławni: ok. 563 osoby bez wojska;
- protestanci: ok. 704 osób;
- Żydzi: ok. 9712 osób.

Zmarli prawosławni byli grzebani na cmentarzu na wzgórzu św. Marii Magdaleny.

Ostatni analizowany okres przypadający na lata 1860–1910 cechował gwałtowny wzrost demograficzny mieszkańców Białegostoku, związany z rozwojem przemysłu. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. przyrost naturalny wynosił aż 14,3% i był wspomagany procesami migracyjnymi. Spisy z lat 1860–1897 wykazują czterokrotny wzrost liczby ludności Białegostoku w ciągu zaledwie jednego pokolenia. Tendencja ta utrzymała się również w pierwszej dekadzie XX w. Natomiast w świetle spisów z lat 1891, 1895 i 1897 widoczne są znaczne zmiany odsetka przedstawicieli poszczególnych wyznań. Zmiany te nie muszą przy tym odzwierciedlać szczegółowo rzeczywistych tendencji⁶¹. Ogromna dynamika populacji ludności Białegostoku w ciągu ostatniego czterdziestolecia XIX w. skłania do przyjęcia stwierdzenia, iż najdokładniej charakteryzują ją liczby ustalone na podstawie spisu z 1897 r.:

⁶⁰ A. Dobroński, op. cit., s. 72.

⁶¹ Ibidem, s. 91, przyp. 1.

- katolicy; ok. 12664 osoby;
- prawosławni: ok. 2998 osób bez wojska;
- protestanci: ok. 3533 osoby;
- Żydzi: ok. 41992 osoby;
- przedstawiciele innych wyznań 133 osoby.

Powyższe liczby, których oszacowanie obarczone jest dużym marginesem błędu, czynią prawdopodobnym stwierdzenie, iż na cmentarzu na wzgórzu św. Marii Magdaleny do końca XIX w. złożonych zostało około 10748 pochówków, przy czym cyfrę tę należy uzupełnić o niemożliwą do oszacowania liczbę unitów zmarłych w ciągu ostatnich trzydziestu lat przed kasatą Unii, bliżej nieokreśloną liczbę żołnierzy rosyjskich z garnizonu białostockiego stacjonującego w mieście w XIX i na początku XX w. oraz wyznawców prawosławia którzy zmarli w pierwszej dekadzie XX w. W rzeczywistości liczba pochówków na wzgórzu św. Marii Magdaleny mogła być więc większa nawet o około 1/3.

8. Zmiany przynależności wyznaniowej i rozwój przestrzenny cmentarza na wzgórzu św. Marii Magdaleny w świetle źródeł archeologicznych i historycznych

Dotychczas brak jest jednoznacznych podstaw źródłowych do ustalenia pewnej daty założenia cmentarza. Pochodząca z 1760 r. wzmianka o cmentarzu⁶² pozwala przyjąć, że istniał on już od początku lat sześćdziesiątych XVIII w., a powstał być może nawet kilka lat wcześniej – w czasie budowy katolickiej kaplicy św. Marii Magdaleny. Pierwsze, poświadczone przez źródła historyczne pochówki zostały na nim złożone w początku XIX w. (przed 1807 r.). teren cmentarza katolickiego ograniczony był wówczas do obszaru położonego bezpośrednio wokół kaplicy. W przybliżeniu odpowiadać mu może zasięg znajdującego się wokół niej współczesnego ogrodzenia (ryc. 1–3). Nie wiadomo, jak długo cmentarz istniał w tym kształcie. Odpowiedzi na to pytanie mógłby udzielić „Plan lesnych dać ...” Niestety wzgórze św. Marii Magdaleny zostało na nim przedstawione niezwykle schematycznie. Istotnych informacji dostarcza natomiast tekst księgi wizytacji z 1828 r. *...koło kaplicy chowają się rzymsko-katolickiego obrządku i tam dla szczupłości miejsca zupełnie zawałony trupami. Na drugiej części chowają się unicy. Na trzeciej części chowają się greko-rosyjscy. Ten cmentarz na cudzym gruncie bez żadnego oparkanowania*⁶³. Jak wynika z przytoczonego źródła, katolicka strefa cmentarza znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy św. Marii Magdaleny. Prawdopodobne wydaje się, że

⁶² A. Sztachelska-Kokoczek, op. cit., s. 69.

⁶³ Cyt. za: D. Wysocka, *Opera na cmentarzu*, „Przegląd Prawosławny” 2006, nr 5 (251), s. 27.

w pierwszych trzech dekadach XIX w. na wzgórzu św. Marii Magdaleny istniały trzy oddzielne cmentarze: katolicki – na szczycie wzgórza, unicki i „greko-rosyjski”. O położeniu dwóch ostatnich cmentarzy – „części” – źródło milczy. Informacji na temat „części” unickiej dostarczyły natomiast badania wykopaliskowe. Pojedyncze groby zawierające mosiężne krzyżyki unickie odkryte zostały w północno-zachodniej strefie cmentarza – na zachód od alei prowadzącej do kaplicy. Najprawdopodobniej właśnie tam należy umiejscowić cmentarz unicki. Brak jest niestety bezpośrednich przesłanek do wskazania lokalizacji „greko-rosyjskiej” części cmentarza. Przyjmując jako punkt wyjścia rozplanowanie terenu wzgórza u schyłku XVIII w. oraz położenie „części” katolickiej i unickiej cmentarza, z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że strefa pochówków wyznawców prawosławia mogła znajdować się w północno-wschodniej strefie wzgórza, bezpośrednio na wschód od alei prowadzącej do kaplicy. Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2010 r. odkryto tam groby, które w pojedynczych wypadkach zawierały osobiste przedmioty kultu związane z prawosławiem. Nie stwierdzono natomiast pochówków zawierających analogiczne przedmioty wskazujące na inne obrządki chrześcijaństwa⁶⁴.

Całe wzgórze św. Marii Magdaleny stało się terenem cmentarza po przejęciu go przez Cerkiew Prawosławną około 1843–1846 r. Jednakże ogrodzenie wyznaczające duży zasięg cmentarza – sięgającego mniej więcej do dzisiejszej ulicy Kalinowskiego – mogło istnieć dopiero w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XIX w. (ryc. 5). Na pewno ograniczało ono zasięg nekropolii w końcu XIX w. lub na początku XX w. – przed 1910 r. (ryc. 6, 7).

The multi-faith cemetery on St. Maria Magdalena Hill in Białystok in archaeological and historical sources

The history of the multi-faith cemetery on the St. Maria Magdalena Hill, despite its late metrics, contains numerous unexplained facts and is a source of controversy among the Białystok community. It was possible to explain some of them due to the correlation of an analysis of historical sources and the results of

⁶⁴ Jako niepotwierdzoną dotychczas źródłowo hipotezę należy wskazać możliwość istnienia do schyłku XVIII w. na wzgórzu św. Marii Magdaleny strefy pochówków ludności wyznania ewangelickiego. Już wówczas mógł być to bowiem cmentarz wielowyznaniowy, na którym grzebano wyznawców różnych obrządków chrześcijaństwa. Do 1798 r. niewielka społeczność ewangelicka mieszkająca w Białymstoku nie miała własnego cmentarza. Jego istnienia na wzgórzu św. Marii Magdaleny nie musiano przy tym odnotować w księdze wizytacji z 1828 r., gdyż w tym czasie, już od ponad trzydziestu lat, istniał cmentarz ewangelicki w miejscu dzisiejszego Rynku Sienego. Ewentualne groby ewangelików na wzgórzu św. Marii Magdaleny mogły już wówczas ulec zatarciu.

archaeological research. On this basis it was established that the cemetery had been founded as a Catholic one in 1760 or a couple of years earlier. Originally the dead were buried around the chapel. Not later than from the beginning of the XIX century till the forties of the twentieth century the place functioned as a multi-faith Christian cemetery. In the twenties of the twentieth century the territory of the hill was divided into three burial parts: the Catholic one – around the chapel, at the top of the hill; the Uniate one – on the north-western slope of the hill and the Orthodox one situated probably on the opposite side of the alley leading to the chapel – in the north-eastern part of the hill. These areas might have functioned as separate cemeteries. The whole St. Maria Magdalena Hill became a cemetery after being taken over by the Orthodox Church around 1843–1846. Its area, surrounded by a cemetery wall, could only be reconstructed, thanks to cartographic sources, in the eighties of the nineteenth century. The analysis of demographic changes of the Biastok population at the end of the XVIII century and in the XIX century, correlated with the number of graves examined in the excavated part of the cemetery and the minimal number of people based on anthropological analysis, enabled the estimation of the number of burials that had taken place in the cemetery in the whole period of its functioning at around 11 thousand, and this figure should be considered as highly underestimated.